

1- тапсырма. Мәтінді оқып, сұрақтарға жауап беріңіз.

Сұрақтар:

1. Халық санағы дегеніміз не?
2. Олардың әр түрлі болуы немен түсіндіріледі?
3. Санақ арқылы халық жөнінде қандай мәліметтерді алуға болады?
4. Қытайдағы халық санағы қай жылы өтті?
5. Санақ барысында қандай проблемалар туындады?

Халық санағы

Дүниежүзінің әр түрлі елдеріндегі халық санағы бір-бірінен қатты айырмашылық жасайды, көлемі бойынша да, тақырыптық бағытына қарай да. Айырмашылықтар елдің экономикалық мүмкіндіктері, жергілікті жағдайлардың ерекшеліктері, санақ алдында қойылатын нақты мақсаттарына байланысты болады. Әдетте санақ бағдарламасы бірнеше сұрақ блоктарынан тұрады. Біріншіден, бұл мекенжайлық бөлік. Оған мекен-жай (елді-мекен, көше, үй нөмірі атаулары), аты-жөні, отағасына (глава семьи) қатысы. Мекен-жайлардың болуы халық қаншалықты толық қамтылғандығын көруге мүмкіндік береді және аймақтық жағынан санақты құрастыруға мүмкіндік береді.

Санақтар бағдарламаларында демографиялық сипаттарды анықтауға (жынысы, жасы, отбасылық жағдайы, балалар саны және т.б.) барлық көрсеткіштер халықтың өсіп-өнуін білу үшін өте маңызды. Әртүрлі елдерде неке киюді әртүрлі анықтайды. Көптеген елдерде тек қана заңды түрде қиылған некелер ғана емес, сонымен қатар некелік қатынастар да есепке алынады. Көптеген елдерде санақ өткізілген кезде әйелдерден қанша бала туғандығы мен санақ кезінде тірі бала саны жөнінде ақпараттар алынады. Сонымен қатар бағдарламада респонденттің әлементтік-экономикалық орнын анықтайтын сұрақтар болады (кәсібі, шаруашылық саласы, қаржы көздері, табысы). Жұмыссыздық (безработица) мәселесі өзекті елдерде санақ жүргізу барысында арнайы сұрақтар қойылады, осы сұрақтар бойынша жұмыссыздар саны анықталады.

Санақ бағдарламаларында белгілі бір сипатта халықтың білім деңгейі жөніндегі сұрақтар қойылады (сауаттылық (грамотность), мектепке баруы, білім деңгейі, бітірген оқу орны, кейде кәсібі (профессия) мен біліктілік деңгейі (уровень квалификации)). Олар белгілі бір жасқа жеткен адамдар ғана сұралады. Халықтың этникалық құрылымы жөнінде ақпаратты белгілі бір халық немесе этникалық топқа жатуы жөніндегі тура сұрақтар арқылы білуге болады. Кейбір елдерде (әсіресе халқы жиі көшіп-қонатын) миграция жөніндегі сұрақтар да кездеседі. Кейде арнайы босқындар (беженцы) жөніндегі сұрақтар кездеседі.

Көптеген елдерде халық санағын өткізуге құзыретті арнайы мемлекеттік статистикалық ұйымы бар.

Мысал ретінде, Қытайдағы жүргізілген санақ барысында туындаған мәселелерді қарастырайық. Жалпы, Қытайда халық санағы 6 рет өткізілді: 1953, 1964, 1982, 1990, 2000 жж және соңғысы 2010 жылы.

Ұйымдастыршылардың соқтыққан бірінші проблемасы – балаларды жасыру. Елде «бір отбасында – бір бала» саясаты бойынша, әрбір отбасында тек қана бір бала болуы керек, ал екінші бала үшін айыппұл (штраф) салады. Тағы бір проблема, ол «өлі жандар» (мертвые души). Яғни, кезінде туыстар өз туысқандарының өлімі жөнінде ақпарат бермеген, ол әлеуметтік жәрдемақы (социальные пособия) мен жеңілдіктерді (льготы) сақтау үшін. Сонымен қатар, қытайлық санақ жүргізудің теріс факторлары параалушылық (взятничество) және коррупция болды. Кейбір аудандарда санақ жүргізушілер (переписчики) жұмыс көлемін азайтқысы келді, сондықтан бір қытайлық провинцияда 10 млн адам тіркелмей қалды (не были зарегистрированы).

Дерек көзі: Казьмина О.Е., Пучков П.И. Основы этнодемографии. Учебное пособие [/http://www.auditorium.ru/books/319/Book072_chapter4.html](http://www.auditorium.ru/books/319/Book072_chapter4.html)

Халықтың ұдайы өсіп-өну типтері

Дүниежүзі халқының саны *өсіп-өну* (воспроизводство) немесе *табиғи өсімге* (природный рост) тәуелді.

Халық санының динамикасына халықтың өсіп-өнуі әсер етеді. *Халықтың ұдайы өсіп-өнуі* – бұл туу мен өлімнің қатынасы, олар адамзат ұрпақтарының ауысымын қамтамасыз етеді. Туу мен өлім 1000 адамға шаққандағы көрсеткішпен анықталады.

Туу мен өлімнің арасындағы айырмашылықты табиғи өсім деп атайды, ол оң немесе теріс болуы мүмкін. Табиғи өсімге – денсаулық сақтаудың (здравоохранение) даму деңгейі, әл-ауқаты (благополучие) мен мәдениеті деңгейі, өмір сүру салты (образ жизни), ұлттық және діни салт-дәстүрлер (традиции) әсер етеді.

Табиғи өсімнің дүниежүзілік орташа көрсеткіші 1000 адамға шаққанда 17 адам болып табылады. Әр түрлі елдер мен дүниежүзі аймақтарында ол бірдей емес (Нигерия, Того, Кенияға табиғи өсімнің жоғарғы дәрежесі (30-дан астам) тән, ал Грузия, Румыния, Германия, Ресейде табиғи өсім теріс мәнге ие).

Ұдайы өсіп-өну типтері. Шартты түрде табиғи өсімнің екі типін ажыратады, олар экономикалық дамыған және дамушы елдерге сәйкес келеді (соответствуют).

Халықтың өсіп-өнуінің 1-типі – оған туудың, өлімнің және табиғи өсімнің төменгі деңгейі тән. Ол Еуропа, Солтүстік Америка мен Аустралияның дамыған елдеріне тән, себебі, бұл елдерде некеге түсу жасы (возраст вступления в брак) жоғары, себебі адамдардың білім алуын аяқтау ұзаққа созылады және отбасын құру үшін материалдық базасын құруға көп уақыт кетеді. Сонымен бірге мұнда нәрестелердің (младенцы) өлім деңгейі өте төмен, ол бала тууды азайтады, себебі барлық балалар ересек (взрослый) жасқа дейін жетеді. Бала күтіміне, оның білімі мен тәрбиесіне кететін шығын (расход) өседі. Урбанизация (қала халқының өсуі) өсуі жүреді және адамдардың жеке бостандыққа (личная свобода) және карьералық өсімге (карьерный рост) ұмтылады (стремиться). Экономикалық дамыған елдерде халықтың материалдық және мәдени сұраныстары (запрос) жоғарылайды.

Халықтың өсіп-өнуінің 1-типінің негізгі демографиялық салдарлары, ол ұлттың қартаюуы және демографиялық кризис немесе депопуляция. Халықтың қартаюуы – 60 жастан жоғары адамдар санының артуы мен 15 жасқа дейінгі балалар санының азаюы.

Демографиялық кризис (демографиялық «қыс») – халық санының азаюы, ол табиғи өсімнің теріс мәніне байланысты.

Дамушы елдерге халықтың өсіп-өнуінің 2-типі тән. Бұл типке туудың жоғары деңгейі, салыстырмалы түрде (сравнительно) өлімнің төменгі деңгейі және жоғарғы табиғи өсім тән болады. Халықтың өсіп өнуінің бұл типі Африка, Латын Америкасы, Азия елдеріне тән.

Сақталып жатқан туудың жоғарғы деңгейі отбасының экономикалық қажеттіліктерімен түсіндіріледі, себебі аграрлы экономика қол еңбегіне (ручной труд) тәуелді, сондықтан балалар қосымша жұмыс күші болып табылады.

Өлімнің деңгейі екі есеге төмендеді, ол өмір сүру сапасының жоғарылауымен емес, халықтың жаппай вакцинациясымен түсіндіріледі. Ол демографиялық жарылысқа, яғни халық санының табиғи өсімнің жоғары дәрежесіне байланысты жедел қарқынмен өсуіне әкеп соқтырды.

Екінші процесс ол халықтың жасаруы (омоложение), дамушы елдердің халық құрамының $\frac{1}{3}$ бөлігін балалар алып жатыр.

Дамушы елдерде экономиканың дамуы, өмір сүру салтының өзгеруі туу, өлім және табиғи өсім деңгейінің төмендеуіне әкеп соқтырады.

Қолданылған сілтеме: http://www.geosfera.info/publ/ehkonomicheskaja_geografija/geografija_naselenija_mira/chislennost_naselenija_mira_estestvennyj_prirost_i_tipy_vo_sproizvodstva_naselenija/28-1-0-96